

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2019, tom 53, s. 7–18

<https://doi.org/10.7163/SOW.53.1>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptgeo.org.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igjz.pan.pl

Funkcje wsi. Ewolucja koncepcji i współczesne wyzwania badawcze

Functions of rural areas. Evolution of concepts and contemporary research challenges

Marcin Wójcik

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych

ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź

marcin.wojcik@geo.uni.lodz.pl

Zarys treści: Funkcjonalizm w polskich badaniach geograficznych był i jest podstawowym programem badawczym szeroko pojętej geografii wsi. Realizacja takiego paradygmatu badań przez ponad 30 lat (do końca lat 80. XX w.) w wielu ośrodkach geograficznych utrwaliła model badań opierający się przede wszystkim na źródłach statystycznych i ich opracowaniu metodami ilościowymi. Obecnie stoimy przed wyzwaniem, które generalnie polega na całościowym spojrzeniu na przemianę kulturową zachodzącą na polskiej wsi i sposobie jej geograficznego opisu bazującego na włączeniu do badań sfery metod jakościowych. Celem artykułu jest wskazanie genezy kierunków podejmujących problem badania funkcji wsi, ich ewolucji i stopniowego zastępowania lub uzupełniania o nowe podejścia, których interpretacja wymaga sięgnięcia do doświadczeń nauk społecznych. W końcowej części artykułu zawarta jest propozycja ukierunkowania badań, które może przynieść nowe spojrzenie na zmiany zachodzące na polskiej wsi. Współczesne procesy społecznego różnicowania obszarów wiejskich mogłyby znaleźć w koncepcji kulturowej doskonałą płaszczyznę interpretacji wiejskiego środowiska życia. Wśród kluczowych zadań badawczych, które wchodzą w zakres rozwiązywania tego problemu, należy przykładowo wymienić:

- określenie funkcji jednostek osadniczych w strukturze obszaru oraz zmian krajobrazu kulturowego wraz ze wskazaniem ich uwarunkowań przyrodniczych i społeczno-gospodarczych;
- określenie struktury społecznej oraz kierunków jej przemian w wiejskich jednostkach osadniczych;
- powiązanie cech fizjonomicznych zabudowy i zagospodarowania działek siedliskowych z cechami społecznymi mieszkańców;
- określenie przestrzennej i czasowej aktywności mieszkańców wsi;
- określenie relacji społecznych istniejących pomiędzy mieszkańcami wsi (współpraca vs. konflikt);
- określenie podstaw zachowań społecznych, w tym uczestnictwa mieszkańców w formowaniu i funkcjonowaniu samorządu lokalnego.

Słowa kluczowe: wieś, funkcje, przemiany teoretyczno-metodologiczne, Polska.

Wprowadzenie

Funkcjonalizm w polskich badaniach geograficznych był i jest podstawowym programem badawczym szeroko pojętej geografii wsi. W jego skład wchodziło wiele koncepcji, które wynikały z dwóch kluczowych punktów spojrzenia na ten problem, tj. analizy funkcji osiedli wiejskich oraz analizy funkcji obszarów wiejskich. Wynikało to w przeszłości z dualizmu

geograficznych badań wsi w obrębie dwóch ukształtowanych po II wojnie światowej subdyscyplin tj. geografii osadnictwa oraz geografii rolnictwa. Dyscypliny te wchodziły w skład kompleksu geografii ekonomicznej, której zasadniczy kształt został nadany po konferencji w Osiecznej, a podstawowe dyrektywy badawcze opierały się na wzorcu scjentyistycznym (naturalistycznym). Sformułowane wówczas kierunki badań wiązały się z ideologią przebudowy struktur państwa w myśl zasad gospodarki socjalistycznej (planowanej) oraz nadania im szerokiego wymiaru aplikacyjnego. Z uwagi na rewolucyjny charakter zmian zarówno w płaszczyźnie strukturalnej, tj. nadania prymatu działalności przemysłowej w gospodarce, oraz regulacyjnej, polegającej na przyjęciu kluczowej roli interwencji w państwa w sferę zarządzania ekonomicznego, geografia ekonomiczna weszła w ścisłe związki z planowaniem przestrzennym i regionalnym. Zdecydowało to, w zasadniczy sposób, zarówno o charakterze podjętych badań w płaszczyźnie poznawczej, jak i o realizacji programów na zlecenie agend rządowych. Realizacja takiego paradygmatu przez ponad 30 lat w wielu ośrodkach geograficznych utrwaliła model badań opierający się przede wszystkim na źródłach statystycznych i ich opracowaniu metodami ilościowymi, w tym kartograficznymi. Przemiany społeczno-ekonomiczne okresu transformacji oraz późniejsze, związane z akcesją europejską, sprawiły, że weryfikacji zostało poddanych wiele elementów tego modelu, od warstwy przedmiotowej (co badać?), przez warstwę metodologiczną (jak badać?), po warstwę teoretyczną (jak zinterpretować wyniki badań?).

W ciągu blisko 30 lat od początku przemian demokratycznych i zmiany paradygmatu ekonomicznego, badania geograficzne przeszły przemiany, które musiały uwzględnić wiele uwarunkowań. Najważniejsze z nich polegały na stopniowym wypracowaniu sposobów badania funkcji konsumpcyjnych wsi oraz społecznych i kulturowych uwarunkowaniach tych zmian. Ciągłe stoimy jednak przed wyzwaniem, które generalnie polega na całościowym spojrzeniu na przemianę społeczno-kulturową zachodzącą na polskiej wsi i sposobie jej opisu, bazującego na włączeniu do badań sfery metod jakościowych oraz szerokiej interpretacji sięgającej do sfery antropologicznej. Celem artykułu jest zatem wskazanie genezy kierunków podejmujących problem badania funkcji wsi, ich ewolucji i stopniowego zastępowania lub uzupełniania o nowe podejścia, których interpretacja wymaga sięgnięcia do doświadczeń nauk społecznych. W końcowej części artykułu zawarta jest propozycja ukierunkowania badań, które może przynieść nowe spojrzenie na zmiany funkcjonalne zachodzące na polskiej wsi.

Geneza i charakter funkcjonalizmu w geografii ekonomicznej

Autorzy prac podsumowujący dorobek geografii społeczno-ekonomicznej po II wojnie światowej wskazują, że cechą jej rozwoju była dominacja funkcjonalistycznych modeli pojęciowych, a w konsekwencji przyjęcie teorii systemowej (Chojnicki 1970; Maik 1992). Największe znaczenie miało to w określeniu sposobów identyfikacji i interpretacji zjawisk osadniczych. Funkcjonalizm miał przede wszystkim znaczenie narzędziowe i empiryczne, a w mniejszym stopniu wiązał się z ogólną refleksją teoretyczno-metodologiczną nad przedmiotem badań (Maik 1988; Suliborski 2001).

W pokrewnej dziedzinie – socjologii – funkcjonalizm jest jedną z najstarszych i najdłużej dominujących perspektyw teoretycznych (Spencer 1876–1896; Parsons 1951; Durkheim 1968; Merton 1982). Naturalistyczne założenia funkcjonalizmu zostały sformułowane

w pracach H. Spencera, który przyjmując metaforę organizmu w wyjaśnianiu zjawisk społecznych, wprowadził pojęcie funkcji organu jako roli pewnej części w podtrzymaniu życia całości systemu (Turner 2004, s. 11). Owa analogia między organizmem a społeczeństwem stanowi przejaw myślenia całościowego, które stało się charakterystycznym składnikiem orientacji funkcjonalno-strukturalnej. H. Spencer (1850, s. 274) obok pojęcia struktury, wprowadził też drugie fundamentalne pojęcie nowoczesnych nauk społecznych, a mianowicie – funkcja – „każdy organ ma swoją funkcję, a każda funkcja ma swój specjalny organ, oto prawo wszelkiej organizacji”.

Późniejsze prace, m.in. funkcjonalistów antropologicznych (Radcliffe-Brown 1958; Malinowski 1987), koncentrowały się przede wszystkim na podkreśleniu roli relacji w podtrzymywaniu spójności systemu, tj. analiza zmierzała do identyfikacji wewnętrznej współzależności elementów składowych (Szczepański 1972). Kolejno, T. Parsons (1937, 1951) uzupełnił tę perspektywę o założenie, że świat społeczny wykazuje właściwości systemu, które można opisać za pomocą uporządkowanych pojęć abstrakcyjnych. Parsonsovska analiza systemów (jeden z głównych paradygmatów analizy funkcjonalno-strukturalnej) mówi o tym, że każdy system działania musi rozwiązać cztery podstawowe problemy (czyli wypełnić cztery funkcje), tj.: adaptacji, osiągania celu, integracji oraz kulturowania wzorów i usuwania napięć. Zaś R. Merton (1982) upatrywał siłę funkcjonalizmu w dążeniu do zrozumienia funkcji elementów na poszczególnych poziomach organizacji społecznej, a także wprowadzeniu pojęcia dysfunkcji. To umożliwiło analizy struktury społecznej uwzględniające „bilans funkcji” poszczególnych części względem danego kontekstu społecznego.

Choć pojęcie funkcji znalazło zastosowanie w wielu pracach z geografii ekonomicznej, zwłaszcza geografii miast, już w latach 50. XX w. (Kostrowicki 1952), to szczyt popularności badania te osiągnęły w latach 70. i 80. XX w. w związku z ukształtowaniem się programu naukowego dotyczącego określenia specjalizacji funkcjonalnej ośrodków (Dziewoński 1971). Krytyczna teoretyczno-metodologiczna refleksja nad stanem i przyszłością takich badań pojawiła się w latach 80. XX w. w obrębie geografii osadnictwa (por. Maik 1988). W. Maik (1988) krytykę geograficznego funkcjonalizmu odnosił przede wszystkim do formalizmu metody i jej zdehumanizowanego charakteru. Zdaniem autora, struktura funkcjonalna osiedli ma charakter dualny, tzn. można ją wyjaśnić na poziomie makro (funkcje osiedli) i w układzie mikro (społeczna interpretacja funkcji). Taka koncepcja badań inspirowana była rozwijanymi wówczas w literaturze zachodniej teoriami emergencji oraz makrostrukturalnych ograniczeń poziomu jednostkowego (por. Maik 1988). W płaszczyźnie badań jednostkowych (mikro) przyjmowano interpretację społeczną, której celem jest poznanie motywów ludzkiego działania. W perspektywie ponadjednostkowej, strukturalizacji poddawano globalne rezultaty tych działań w ramach określonego systemu osadniczego (Maik 1988, s. 101). Koncepcja ta wpisywała się w rozwój geografii społecznej w Polsce, a w szerszym znaczeniu w przejście od paradygmatu scjentyistycznego geografii społeczno-ekonomicznej do paradygmatu postscjentyistycznego, który cechuje się znacznym pluralizmem teoretyczno-metodologicznym (Wójcik i Suliborski 2014). Rozwój paradygmatu postscjentyistycznego związany był przede wszystkim z nową generacją modeli, przede wszystkim strukturalistycznych wzorców wyjaśniania (Maik 1992, s. 240). W polskich warunkach przejście to miało zabarwienie polityczne, gdyż było zsynchronizowane z transformacją ustrojową państwa. W geografii społeczno-ekonomicznej przebudowa orientacji funkcjonalistycznej została przedstawiona m.in. na podbudowie teorii systemów, w posta-

ci koncepcji terytorialnego systemu społecznego (Chojnicki 1988). Koncepcja ta, jak i inne wyrastające z podobnych przemyśleń, jak np. koncepcja realistycznego ujęcia zjawisk osadniczych (Maik 1988), funkcji miejsca (Suliborski 2001, 2010), opowiadają się za kumulatywizmem wiedzy i włączaniem ujęć społecznych oraz humanistycznych w tradycję badań funkcjonalno-strukturalnych.

Funkcjonalne programy badawcze geografii osadnictwa wiejskiego

Pierwsze przemyślenia dotyczące funkcjonalnego spojrzenia na zjawiska osadnicze w Polsce zostały zawarte w pracy W. Winida (1937). Celem tego opracowania było określenie roli miasta i wsi w życiu gospodarczym kraju. Interpretacja specyfiki gospodarczej miast i wsi z punktu widzenia ich funkcji kładła nacisk na relacje łączące różne typy jednostek osadniczych. Praca ta stanowi przykład użycia metody funkcjonalnej do identyfikacji relacji spajających (uzupełnianie się) jednostki osadnicze różnych typów społeczno-gospodarczych, tj. osadnictwa wiejskiego i miejskiego.

Dojrzałe koncepcje badań funkcjonalnych osadnictwa wiejskiego zostały ukształtowane na przełomie lat 50. i 60. XX w. i były w dużej mierze związane z rozpoczęciem prac nad identyfikacją podstaw ekonomicznych ośrodków lokalnych. Choć początków takich studiów można doszukiwać się w pracach M. Dobrowolskiej (np. 1959 i zespołu geografów ekonomicznych WSP w Krakowie), to przełomowym osiągnięciem pod względem koncepcyjnym i metodycznym było opracowanie M. Chilczuka (1963). Walorem tego opracowania była próba zastosowania koncepcji funkcji centralnych oraz sporządzenie typologii funkcjonalnej ośrodków lokalnych. Funkcja centralna interpretowana była jako „więź społeczno-gospodarcza życia mieszkańców danego terytorium” (Chilczuk 1963, s. 8). W badaniach M. Chilczuka, jak również w innych studiach poruszających problem funkcjonowania ośrodków więzi społeczno-gospodarczej, identyfikowano zakres oddziaływania szeregu instytucji i urzędów obsługi wsi.

Dyskusja nad zróżnicowaniem funkcjonalnym ośrodków lokalnych, w tym również wsi, w organizacji przestrzeni ekonomicznej, toczyła się przede wszystkim pomiędzy przedstawicielami zespołów badawczych, które podjęły w latach 60. XX w. gruntowne studia nad różnymi aspektami oddziaływania funkcji centralnych (Musiał 1967). W początkowym okresie badań małych miast i większych osiedli wiejskich, dominowała przede wszystkim koncepcja ośrodków lokalnych jako miejsc obsługi ludności (Biderman 1967; Musiał 1967; Liszewski 1993). Celem badań było określenie typologii osiedli wiejskich. Można wyróżnić trzy jej zasadnicze koncepcje, tzn.:

- 1) typ wyposażenia jednostki w urzędnictwo i instytucje (por. np. Straszewicz 1967; Dziegieć 1976);
- 2) typ struktury społeczno-zawodowej ludności, gospodarstw domowych lub rolnych (por. np. Dobrowolska 1959; Jarowiecka 1962);
- 3) typ struktury funkcjonalnej (por. np. Prochownik 1976; Jackowski 1981).

Pod koniec lat 70. XX w. badania funkcji ośrodków lokalnych nie budziły już tak dużego zainteresowania naukowego, ale zaczęły być powszechnie wykorzystywane w pracach nad planami regionalnymi. Pewnym podsumowaniem zakresu poznawczego była konferencja poznańska (Zajchowska 1976). W artykułach i dyskusji coraz większym zainteresowaniem cieszyła się problematyka urbanizacji wsi, zwłaszcza w rozrastających się strefach podmiejskich.

skich. W latach 90. XX w. do polskiej literatury geograficznej wprowadzono pojęcie wsi kluczowej (Drobek i Heffner 1994). W Wielkiej Brytanii od początku XX w. wykorzystywano ją jako narzędzie systematyzacji i sterowania przemianami sieci osadnictwa wiejskiego, jednak w dużo bardziej szerokim społecznym kontekście.

Interesujące efekty o charakterze poznawczym i aplikacyjnym dało rozwinięcie na gruncie polskiej koncepcji „zespołu osadniczego”. Określono go jako całość osadniczą – „grupę osiedli wzajemnie ze sobą powiązanych funkcjonalnie lub przestrzennie, przy czym istnienie poszczególnego osiedla jest nieodzowne do prawidłowego funkcjonowania całości” (Zagożdżon 1964, s. 387). Funkcja osiedla w tym przypadku była rodzajem czynnika zespolotwórczego. A. Zagożdżon (1974) uważał, że lokalna sieć osadnicza jest strukturą zorganizowaną, składającą się z wykształconych podukładów, pozostających ze sobą we wzajemnych związkach i zależnościach. Powstanie zespołu osadniczego jest efektem utrwalenia się relacji między osiedlami na bazie wykształconych funkcji wyspecjalizowanych (Zagożdżon 1964; Golachowski i in. 1974). Funkcję odpowiedzialną za kształtowanie się zespołu osadniczego nazywano funkcją nadrzędną (Zagożdżon 1964). Były to wówczas działalności przemysłowe, związane z inwestycjami na obszarach wiejskich, w okresie planowania centralnego tzw. regionów opóźnionych.

Rozwinięciem badań zespołów osadniczych było wprowadzenie nowych metod analizy sieci osadniczej na bazie koncepcji lokalnych systemów osadniczych (por. Maik 1976, 1988, 1993). Najważniejszym aspektem badań nad sieciami osadniczymi było zwrócenie uwagi na integrację funkcjonalną osiedli w ramach układów lokalnych. Interpretacja funkcjonowania takich układów opierała się na analizie zachowań przestrzennych ludności. Również w tym przypadku efektem badań było określenie specjalizacji funkcjonalnej osiedli, którą uznawano za odpowiedzialną w integracji osiedli. Istota zmiany koncepcyjnej polegała przede wszystkim na wprowadzeniu ujęcia systemowego (Maik 1976, s. 5) i nawiązaniu do problematyki badań funkcji miast w ramach koncepcji bazy ekonomicznej (por. Dziewoński 1971). W. Maik (1993) zwracał uwagę na relatywność funkcji jednostek osadniczych zależnie od poziomu analizy i struktury funkcjonalnej podsystemów osadniczych. Interpretacja rangi funkcji zależy od typu cyklu działalności człowieka (tzn. lokalny, regionalny i wyspecjalizowany). Lokalny podsystem osadniczy jest najniższym w hierarchii systemów osadniczych. Stanowi on zbiór jednostek osadniczych powiązanych funkcjonalnie w ramach życia codziennego mieszkańców.

Funkcjonalne programy badawcze geografii rolnictwa i obszarów wiejskich

Jednym z najbardziej istotnych funkcjonalnych programów badawczych geografii rolnictwa były prace nad typologią rolnictwa, której początki związane były z opracowywaniem metod użytkowania ziemi (Kostrowicki 1969). Kluczowe pojęcie, tj. typologia zostało zdefiniowane na gruncie funkcjonalistycznej interpretacji zjawisk społeczno-gospodarczych. Potrzebę badań typologicznych w geografii rolnictwa J. Kostrowicki (1969, s. 599) ujął w postulatcie przejścia od analizy rozmieszczenia elementów rolnictwa do badania kompleksów funkcjonalnie powiązanych zjawisk. Typ rolnictwa zdefiniowano jako typowy układ istotnych cech rolniczych, który może się powtórzyć na różnych obszarach (por. Kostrowicki 1968, 1969). W typologii rolnictwa rozpatrywano trzy grupy cech, tzn. społeczno-własnościowe, organizacyjno-techniczne i produkcyjne. Relacje pomiędzy nimi de-

cydują o określonym typie rolnictwa. Funkcjonalny aspekt badań typologicznych polegał na określaniu roli poszczególnych cech w całości, którą jest odpowiedni typ rolnictwa.

Zainteresowanie geografów rolnictwa badaniami funkcjonalnymi wiązało się głównie z obserwacją rozwoju działalności pozarolniczych na obszarach wiejskich. Podjęte pod koniec lat 70. oraz w latach 80. XX w. w zespole Zakładu Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich PAN prace nad rozpoznaniem wielofunkcyjnej struktury obszarów wiejskich w Polsce (W. Stola, A. Stasiak) charakteryzowały się rozbudowaną metodologią. Próbę metodyczną badań struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich wykonała W. Stola (1987, 1993).

W badaniach struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich podkreślano „powierzchniowy” charakter działalności (rolnictwo, leśnictwo, rekreacja, ochrona środowiska) oraz związek produkcji z ziemią (Stola 1987, 1993). W. Stola (1987, s. 66–67) wprowadziła pojęcie funkcji podstawowych i wtórnych (uzupełniających) jako odpowiednik podziału stosowanego w koncepcji bazy ekonomicznej, gdzie wyróżnia się działalności egzo- i endogeniczne. Funkcja podstawowa obszaru wiejskiego była ustalana na podstawie zespołu cech wiodących w strukturze gospodarczej, przez co doskonale wpisywała się w tradycje badań typologicznych i regionalizacyjnych geografii rolnictwa.

Próbie adaptacji koncepcji bazy ekonomicznej na grunt badań obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej podjął M. Wójcik (np. 2008, 2010). W koncepcji systemowej jednostka osadnicza utożsamiana jest z obszarem miasta, do którego odnoszą się dane dotyczące działalności mieszkańców. Działalności (zazwyczaj połączone w większe grupy) wykonywane w mieście są zatem jego funkcjami, które budują jego strukturę gospodarczą i określają rolę w systemie osadniczym (Suliborski 2002). W przypadku obszarów wiejskich identyfikacja ich wymaga traktowania przestrzennej jednostki odniesienia jako sumy wchodzących w jej skład osiedli (agregacja danych statystycznych). Specyfika działalności rolniczej wymaga odmiennego sposobu określenia funkcji egzo- i endogenicznych niż ma to miejsce w przypadku funkcji pozarolniczych. Identyfikacji funkcji egzogenicznych i endogenicznych dokonano porównując liczbę zatrudnionych w rolnictwie do wskaźnika towarowości gospodarstw rolnych danego obszaru wiejskiego (gminy). Podstawą rozróżnienia dwóch kategorii zatrudnienia (egzo- i endogeniczne) jest zatem jego proporcjonalny podział według udziału gospodarstw rolnych na produkujące wyłącznie i głównie na rynek (towarowe) oraz udziału produkujących wyłącznie lub głównie na własne potrzeby (Wójcik 2010).

Koncepcja obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej jest obecnie bazą dla prowadzenia badań odnoszących się przede wszystkim do zróżnicowania przestrzennego terenów wiejskich. Ewolucja studiów geograficzno-rolniczych polega na włączaniu w zakres badań nowych problemów rozwoju obszarów wiejskich, takich jak np. wiejska przedsiębiorczość, alternatywne źródła dochodów ludności rolniczej, agroturystyka, infrastruktura techniczna, zagospodarowanie przestrzenne, sytuacja dochodowa gmin, fundusze strukturalne UE, usługi (por. np. Głębocki 1998, Bański i Stola 2002, Bański 2005).

Społeczno-kulturowa reorientacja badań funkcjonalnych geografii wsi

Przejście od paradygmatu scjentyistycznego do paradygmatu postscjentyistycznego, zdaniem W. Maika (1992, s. 237), jest o wiele bardziej złożone niż w przypadku zakwestionowania paradygmatu klasycznego po II wojnie światowej. Rozwój modeli dialektycznych

i personalistycznych od początku lat 80. XX w. jest odpowiedzią na formułowanie nowych problemów badawczych, dla których modele funkcjonalistyczne nie dawały satysfakcjonujących rozwiązań. Problemy te odnosiły się bowiem do wzrostu świadomości społecznej w procesie kształtowania przestrzeni (Maik 1992, s. 238). Przemiany społeczno-polityczne w Polsce z początku lat 80. XX w., zahamowane później na kilka lat przez władze PRL, rozbudziły w społeczeństwie zainteresowanie kwestiami odpowiedzialności społeczności lokalnych za własne miejsca życia.

Formułowane na początku lat 90. XX w. koncepcje badawcze związane były z procesami lokalnymi (lokalnością). Tradycyjnym rdzeniem tych koncepcji było zainteresowanie zróżnicowaniem funkcjonalno-przestrzennym. Postęp teoretyczno-metodologiczny polegał na wprowadzaniu nowych pojęć, tj. np. społeczność lokalna, przestrzeń społeczna i miejsce. Zdaniem W. Maika (1993, s. 20) funkcje lokalne, związane z cyklem życia codziennego, mają charakter endogeniczny i określają domknięcie tych systemów. Istotną natomiast jest identyfikacja motywów i form działań lokalnych mieszkańców. W ten sposób interpretacja zmian w układzie lokalnym oparta jest na społecznych i humanistycznych wzorcach badawczych (por. Maik 1988b). Dla przemiany tej charakterystyczne jest przejście od modeli strukturalnych do substancjalnych oraz od ujęć ponadjednostkowych do jednostkowych (tab. 1).

Tabela 1. Podstawowe ujęcia badawcze współczesnej geografii osadnictwa

	Ujęcie jednostkowe	Ujęcie ponadjednostkowe
Ujęcie strukturalne	Strukturalizm fizykalistyczny	Strukturalizm makrofunkcjonalny
Ujęcie substancjalne	Substancjalizm humanistyczny	Substancjalizm makrofunkcjonalny

Źródło: W. Maik (1988b, s. 146).

W geografii osadnictwa problem nowej interpretacji funkcji osiedli podjął A. Suliborski (2001, 2010). Mimo, że założenia tej koncepcji powstały na gruncie geografii miast, to zawiera ona w sobie na tyle dużo uniwersalnych przemyśleń, że może być również wykorzystywana w badaniach osadnictwa wiejskiego. Specyfika takich studiów polega przede wszystkim na traktowaniu jednostki osadniczej w kategoriach „miejsca” rozumianego jako pewna całość społeczno-terytorialna (Suliborski 2001). Wieś, podobnie jak małe miasto, jest miejscem na poziomie lokalnym, a jego trwałość i wewnętrzna organizacja oparta jest na więziach społecznych. W koncepcji funkcji miejsca podkreśla się społeczno-kulturowy charakter funkcji miejsca. Prowadzi to „od ujęć makrofunkcjonalnych do ujęć mikrofunkcjonalnych – od funkcji jako działalności społeczno-gospodarczej do funkcji miejsca, wynikających zarówno z tych działalności, jak i ze społecznych interpretacji istniejących form materialnych” (Suliborski 2001, s. 55). Funkcja miejsca zawiera się zatem w czterech jego atrybutach: formie (informacja zawarta w treści materialnej), działalności (zaspokajanie potrzeb społecznych i wartość rynkowa), społecznej percepcji oraz społecznym znaczeniu (Suliborski 2001). Funkcja miejsca (funkcja wsi jako miejsca) jest pojęciem wieloaspektowym i łączącym różnorodne podejścia geograficzne (funkcjonalne, morfologiczne, społeczno-kulturowe).

Podsumowanie

W badaniach funkcjonalnych wsi stoimy obecnie przed wyzwaniem sformułowania podstaw problemów badawczych, które w szerszym ujęciu będą uwzględniały społeczno-kulturowe aspekty zachodzących przemian. Oprócz różnych propozycji związanych paradygmatem scjentyzmu krytycznego, ważnych argumentów za rozwojem pluralizmu w tym zakresie dostarcza geografia kultury i geografia społeczna. Sformułowane do tej pory w literaturze przedmiotu propozycje teoretyczno-metodologiczne są przejawem twórczych przemyśleń w tym zakresie (np. Maik 1993, Bański 2002, Wójcik 2012). Dla dalszych prac kluczowe jest odwołanie do takich pojęć jak „regionalizm” i „lokalność”, co należy rozumieć jako działania, procesy kształtujące współczesną specyfikę społeczno-gospodarczą obszaru oraz ruchy społeczne dążące do krytycznego rozwoju dziedzictwa regionalnego i wzrostu poczucia regionalnej i lokalnej tożsamości (por. Latoszek 1993, Wójcik 2017). W badaniach takich powinny być preferowane małe obszary i podobnie jak we współczesnej socjologii, coraz większą uwagę należy zwracać na problem kształtowania się „małej struktury społecznej” i funkcję poszczególnych aktorów w wytwarzaniu przestrzeni (por. np. Wójcik i Jeziorska-Biel 2017).

Dalsza dyskusja nad założeniami takiego funkcjonalnego programu badań wsi powinna dotyczyć współczesnej specyfiki środowiska społecznego. Szczególną uwagę kieruje się w takim przypadku na zachowania społeczno-przestrzenne wynikające z historycznej ciągłości pewnych swoistych cech funkcjonowania w strukturze lokalnej, do których można zaliczyć np. bliskość miejsc zamieszkania i pracy, małą anonimowość, presję środowiska społecznego, praktyki przestrzenne związane z bliskością natury oraz niewielki zasięg ruchliwości przestrzennej. Koncepcje funkcjonalne opisujące zróżnicowanie osiedli w zakresie struktur społeczno-zawodowych ewoluują w kierunku dostrzegania społecznych potrzeb i wynikających z nich zachowań przestrzennych. Rozwój nowych funkcji obszarów wiejskich trudno obecnie identyfikować na podstawie modeli pojęciowych odwołujących się tylko do działalności ekonomicznej. Istotna różnica pomiędzy miastem a wsią, interpretowanymi w kategoriach funkcji miejsca, polega na znaczeniu roli przyrody w tworzeniu jego indywidualności społeczno-terytorialnej. Relacja człowieka z otoczeniem, w którym przyroda nie została przez niego w dużym stopniu przetworzona, jest podstawą do kształtowania się odmiennego stylu życia. Takie ujęcie problemu poszerza dotychczasowe programy badań geograficznych o rozumienie wsi w kategoriach środowiska życia człowieka. Współczesne procesy społecznego różnicowania struktur wiejskich, zwłaszcza osiedli podmiejskich oraz wypoczynkowych, mogłyby znaleźć w tej koncepcji doskonałą płaszczyznę interpretacji wiejskiego środowiska życia. Wśród kluczowych zadań badawczych, które wchodzi w zakres rozwiązywania tego problemu badań, należy przykładowo wymienić:

- określenie funkcji jednostek osadniczych w strukturze obszaru oraz zmian krajobrazu kulturowego wraz ze wskazaniem ich uwarunkowań przyrodniczych i społeczno-gospodarczych;
- określenie struktury społecznej oraz kierunków jej przemian w wiejskich jednostkach osadniczych;
- powiązanie cech fizjonomicznych zabudowy i zagospodarowania działek siedliskowych z cechami społecznymi mieszkańców;
- określenie przestrzennej i czasowej aktywności mieszkańców wsi;

- określenie relacji społecznych istniejących pomiędzy mieszkańcami wsi (współpraca vs. konflikty);
- określenie podstaw zachowań społecznych, w tym uczestnictwa mieszkańców w formowaniu oraz funkcjonowaniu samorządu lokalnego.

Bibliografia

- Bański J.**, 2002, *Geografia wsi – nową dyscypliną badawczą polskiej geografii*, Przegląd Geograficzny, 74, 3, s. 367–379.
- Bański J.**, 2005, *Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 9.
- Bański J., Stola W.**, 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3.
- Biderman E.**, 1967, *Kryteria hierarchizacji osiedli centralnych w badaniach na Pomorzu Zachodnim*, [w:] L. Straszewicz (red.), *Ośrodki lokalne*, Katedra Geografii Ekonomicznej, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 32–49.
- Chilczuk M.**, 1963, *Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce*, Prace Geograficzne, 45, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Chojnicki Z.**, 1970, *Podstawowe tendencje metodologiczne we współczesnej geografii ekonomicznej*, Przegląd Geograficzny, 42, 2, s. 199–214.
- Chojnicki Z.**, 1988, *Koncepcja terytorialnego systemu społecznego*, Przegląd Geograficzny, 60, 4, s. 491–510.
- Dobrowolska M.**, 1959, *Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi Małopolskiej*, Przegląd Geograficzny, 31, 1, s. 3–32.
- Drobek W., Heffner K.**, 1994, *Koncepcja wsi kluczowych a procesy osadnicze na obszarach wiejskich*, Przegląd Geograficzny, 66, 1–2, s. 19–31.
- Durkheim E.**, 1968, *Zasady metody socjologicznej*, PWN, Warszawa.
- Dziegieć E.**, 1976, *Wyposażenie byłych wsi gromadzkich w województwie łódzkim na tle ich stażu administracyjnego*, [w:] S. Zajchowska (red.), *Współczesna problematyka osadnictwa wiejskiego*, Seria Geografia, 10, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań.
- Dziewoński K.**, 1971, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań*, Prace Geograficzne, 87, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Głębocki B.** (red.), 1998, *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Golachowski S., Kostrubiec B., Zagożdżon A.**, 1974, *Metody badań geograficzno-osadniczych*, PWN, Warszawa.
- Jackowski A.**, 1981, *Typologia funkcjonalna miejscowości turystycznych (na przykładzie województwa nowosądeckiego)*, Rozprawy Habilitacyjne Uniwersytetu Jagiellońskiego, 53, Kraków.
- Jarowiecka T.**, 1962, *Struktura zatrudnienia mieszkańców województwa krakowskiego*, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, 10, s. 143–157.
- Kostrowicki J.**, 1952, *O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast*, Przegląd Geograficzny, 24, 1–2, s. 7–64.
- Kostrowicki J.**, 1968, *Agricultural Typology, Agricultural Regionalization, Agricultural Development*, Geographia Polonica, 14, s. 265–274.

- Kostrowicki J.**, 1969, *Typologia rolnictwa. Założenia, kryteria, metody*, Przegląd Geograficzny, 41, 4, s. 599–621.
- Latoszek M.** (red.), 1993, *Regionalizm jako folklorizm, ruch społeczny i formuła ideologiczno-polityczna*, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk.
- Liszewski S.**, 1993, *Dorobek łódzkiego ośrodka geograficznego w zakresie badania ośrodków lokalnych. Próba syntezy, kierunki dalszych prac*, [w:] W. Maik (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 29–40.
- Maik W.**, 1976, *Analiza funkcjonalna sieci osadniczej podregionu kalisko-ostrowskiego*, Seria Geografia, 11, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań.
- Maik W.**, 1988a, *Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadnictwa*, Seria Geografia, 37, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań.
- Maik W.**, 1988b, *Refleksje dotyczące stanu i rozwoju geografii osadnictwa w Polsce*, Seria Geografia, 42, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. 135–152.
- Maik W.**, 1992, *Problematyka rozwoju polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w świetle paradygmatycznych modeli pojęciowych*, Przegląd Geograficzny, 44, 3–4, s. 231–246.
- Maik W.**, 1992, *Rola koncepcji lokalnych systemów osadniczych w badaniach organizacji przestrzenno-czasowej życia codziennego*, [w:] Z. Chojnicki, T. Czyż (red.), *Współczesne problemy geografii społeczno-ekonomicznej Polski*, Seria Geografia, 55, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, s. 111–120.
- Maik W.**, 1993, *Koncepcja lokalnych systemów osadniczych. Założenia i perspektywy badawcze*, [w:] W. Maik (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 19–28.
- Malinowski B.**, 1987, *Argonauści Zachodniego Pacyfiku*, Dzieła, 3, PWN, Warszawa.
- Merton R.K.**, 1982, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, PWN, Warszawa.
- Musiał W.**, 1967, *Badania nad ośrodkami lokalnymi w polskiej literaturze geograficznej*, [w:] L. Straszewicz (red.), *Ośrodki lokalne*, Katedra Geografii Ekonomicznej, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 8–17.
- Parsons T.**, 1937, *The Structure of Social Action*, McGrawHill, New York.
- Parsons T.**, 1951, *The Social System*, Free Press, New York.
- Prochownik A.**, 1976, *Struktura funkcjonalna wiejskich ośrodków gminnych na tle innych wsi (na wybranych przykładach)*, [w:] S. Zajchowska (red.), *Współczesna problematyka osadnictwa wiejskiego*, Seria Geografia, 10, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, s. 105–124.
- Radcliffe-Brown A.R.**, 1958, *Method in Social Antropology*, University of Chicago Press, Chicago.
- Spencer H.**, 1850, *Social Statics*, John Chapman, London.
- Spencer H.**, 1876–1896, *The Principles of Sociology*, 1–3, D. Appleton and Company, London.
- Stoła W.**, 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, Prace Habilitacyjne, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Stoła W.**, 1993, *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, Dokumentacja Geograficzna, 3, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Straszewicz L.** (red.), 1967, *Ośrodki lokalne*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Suliborski A.**, 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Suliborski A.**, 2002, *Funkcjonalne przemiany i integracja systemu miast w regionie łódzkim*, [w:] A. Jewtuchowicz, A. Suliborski (red.), *Struktury i procesy kształtujące łódzki region społeczno-*

- gospodarczy, Zakład Ekonomiki Regionalnej i Ochrony Środowiska, Fundacja Inkubator, Łódź, s. 168–210.
- Suliborski A.**, 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szczepeński J.**, 1972, *Zagadnienia socjologii współczesnej*, Wydawnictwo Omega, Warszawa.
- Turner J.H.**, 2004, *Struktura teorii socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Winid W.**, 1937, *Miasto i wieś w krajobrazie geograficznym i ich rola w życiu gospodarczym i społecznym*, Czasopismo Geograficzne, 15, 1, s. 4–18.
- Wójcik M.**, 2008, *Przemiany społeczno-gospodarcze wsi w okresie transformacji ustrojowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wójcik M.**, 2010, *Zmiany funkcji obszarów wiejskich w województwie łódzkim w ujęciu koncepcji bazy ekonomicznej (1999–2007)*, [w:] M. Wójcik (red.), *Studia nad bazą ekonomiczną miast i rynkiem pracy w województwie łódzkim*, Karpacki Instytut Rozwoju Regionalnego w Nowym Sączu, Zakład Geografii Regionalnej i Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego, Nowy Sącz – Łódź, s. 57–69.
- Wójcik M.**, 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wójcik M.**, 2017, *Tożsamość i „miejsce”. Budzenie uspiętego potencjału wsi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wójcik M., Jeziorka-Biel P.** (red.), 2017, *Gospodarowanie wiejską przestrzenią w skali lokalnej*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 28.
- Wójcik M., Suliborski A.**, 2014, *Geografia społeczna w Polsce – geneza, koncepcje i zróżnicowanie problemowe, ze szczególnym uwzględnieniem studiów geograficzno-miejskich w ośrodku łódzkim*, [w:] A. Suliborski, M. Wójcik (red.), *Dysproporcje społeczne i gospodarcze w przestrzeni Łodzi. Czynniki, mechanizmy, skutki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 17–48.
- Zagożdżon A.**, 1964, *Problematyka zespołów osadniczych*, Czasopismo Geograficzne, 35, 3–4, s. 387–397.
- Zagożdżon A.**, 1974, *Rozwój sieci osadniczej w Legnicko-Głogowskim Okręgu Miedziowym*, [w:] S. Golachowski, A. Zagożdżon (red.), *Dolnośląski Okręg Miedziowy 1960–1970. Początki przemian społeczno-ekonomicznych*, Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych, Wrocław–Warszawa, s. 201–237.
- Zajchowska S.** (red.), 1976, *Współczesna problematyka osadnictwa wiejskiego*, Seria Geografia, 10, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań.

Summary

Functionalism in the Polish geographical studies has been the basic research approach within the broadly understood rural geography. Implementation of this paradigm for over 30 years (until the end of the 1980s) in numerous geographical research centers has consolidated a model primarily based on statistical sources and their development employing quantitative methods. At present, scientists face challenges concerning a holistic view on the cultural change taking place in Poland's rural areas and its geographical description involving qualitative research methods. The aim of this paper is to indicate the origin of approaches addressing the issue of rural areas' functions, their evolution and gradual replacement or supplementation with new trends, interpretation of which requires em-

ploying experience gained by social sciences. The final part of the paper includes a proposal of redirecting research towards a new look at changes occurring in Poland's rural areas. Contemporary processes of social diversification could find a perfect interpretation of the rural environment in the cultural concept. Some key research tasks included in the solution to this problem are:

- defining the functions of settlement units within area's structure and changes in cultural landscape, along with identification of their natural and socio-economic conditions;
- determining the social structure and its transformation trends in rural settlements;
- linking physiognomic features of development and utilization of settlement plots and social characteristics of their inhabitants;
- determining the spatial and temporal activity of rural population;
- determining the existing social relations between village's inhabitants (forms of co-operation and possible conflicts);
- identifying rationale behind social behavior, including inhabitants' participation in the formation and functioning of local government.